

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАСАДИ РІВНОСТІ ПЕРЕД ЗАКОНОМ І СУДОМ:
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА****SOCIO-LEGAL NATURE OF THE BASIS OF EQUALITY BEFORE
THE LAW AND THE COURT: GENERAL CHARACTERISTICS**

Дерев'янюк М.І., к.ю.н.,

асистент кафедри кримінального процесу та криміналістики

Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розкривається зміст рівності перед законом і судом як однієї із загальних засад кримінального провадження, передбаченої вимогами статей 7 та 10 Кримінального процесуального кодексу України. Актуальність публікації зумовлена вразливістю правового статусу особи, залученої до сфери кримінального судочинства, випадками неорієнтованого ставлення до суб'єктів кримінального провадження (залежно від певних ознак та обставин). Метою публікації є дослідження соціально-правової природи засади рівності перед законом і судом, установлення ознак, які впливають на її порушення, формування висновків, спрямованих на дотримання міжнародних стандартів забезпечення прав та свобод особи під час кримінального провадження. Передумовами до формування вказаної мети стали сучасні проблеми, які виникають під час забезпечення прав і свобод особи. Робота виконана на підставі використання загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Із загальнонаукових, зокрема, використовувалися системно-структурний метод, методи функціонального аналізу та історизму, а зі спеціальних – формально-юридичний, логіко-процесуальний методи, метод порівняльного правознавства. Проаналізовано основні законодавчі норми, які стосуються тематики публікації.

У статті зауважено, що формування та відображення в нормативних актах ідеї рівності почало відбуватися ще в часи стародавнього світу. Підкреслено, що у сфері кримінального судочинства певні переваги одних осіб над іншими зумовлювалися різними ознаками (зокрема, наявністю певного соціального статусу, гідного походження, відповідного майнового стану, обійманої посади, статі, віку, стану здоров'я тощо). Наслідками неорієнтованого ставлення були певні переваги, як-от: більш м'яке покарання, мінімальні обмеження прав, покращений режим очікування судового рішення, додаткові гарантії від застосування примусу. Під час підготовки публікації враховано, що не визнаються порушеннями рівноправ'я випадки, коли особі надають певні переваги через її вік, стать чи стан здоров'я.

Ключові слова: гарантії, дискримінація, закон, засади кримінального провадження, засада рівності перед законом і судом, обмеження прав і свобод особи, суд.

The article reveals the content of equality before the law and the court, one of the general principles of criminal proceedings provided for by the requirements of Articles 7 and 10 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The relevance of the publication is due to the vulnerability of the legal status of a person involved in the sphere of criminal proceedings, cases of unequal treatment of subjects of criminal proceedings, depending on certain signs and circumstances. The purpose of the publication was to study the socio-legal nature of the basis of equality before the law and the court, to establish signs that affect its violation, to form conclusions aimed at compliance with international standards for ensuring individual rights and freedoms in criminal proceedings. The prerequisites for the formation of this goal were modern problems that arise in ensuring the rights and freedoms of individuals. The work was carried out on the basis of the use of general scientific and special methods of scientific knowledge. Among the general scientific methods, in particular, the system-structural method, methods of functional analysis and historicism were used, and among the special ones – formal-legal, logical-procedural methods, and the method of Comparative Law. The main legislative norms that provide guarantees for ensuring equality before the law and the court are analyzed.

The article notes that the formation and reflection of the idea of equality in normative acts began to occur in the time of the ancient world. It is emphasized that in the sphere of criminal proceedings, certain advantages of some persons over others were determined by various characteristics, in particular, the presence of a certain social status, decent Origin, corresponding property status, position, gender, age, health status, etc. The consequences of the unequal attitude were certain advantages, such as: more lenient punishment, minimal restrictions on rights, improved waiting time for a court decision, additional guarantees against the use of coercion. When preparing the publication, it was taken into account that cases when a person is granted certain benefits due to his age, gender or state of health are not recognized as violations of equality.

Key words: guarantees, discrimination, law, principles of criminal proceedings, principles of equality before the law and the court, restriction of human rights and freedoms, court.

У статті 21 Конституції України визначено, що всі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах. У ст. 24 Основного Закону України зауважується на тому, що громадяни мають рівні права і свободи та є рівними перед законом, а також наголошується на недопущенні привілеїв чи обмежень за будь-якими ознаками. Таким чином, у статтях 21 та 24 Конституції закріплено ідею рівності прав та свобод особи щодо прав і свобод інших, а також зазначено загальні умови їх забезпечення.

Ідею рівноправ'я конкретизовано в Кримінальному процесуальному кодексі України, де у ст. 10 передбачено, що не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками. Майнове чи посадове становище, стать, расова або національна належність, освіта, мова, ставлення до релігії, місце проживання, політичні переконання, належність до громадських об'єднань та інші обставини не утворюють жодних привілеїв жодній особі,

яка залучається до сфери кримінального судочинства, та жодною мірою не мають впливати на перебіг чи результати кримінального провадження. У главі 37 КПК України передбачені особливості кримінального провадження щодо окремої категорії осіб (залежно від професії та обійманої посади). Таким чином, у законодавстві України є суперечливі за змістом положення, через які можуть виникнути проблеми, пов'язані із забезпеченням прав особи під час кримінального провадження.

Наукові дослідження проблем забезпечення прав та свобод особи в кримінальному судочинстві здійснювали: Л.Д. Восводін, В.І. Камінська, В.М. Корнуков, О.А. Лукашева, П.І. Люблінський, В.І. Маринів, Г.Д. Мепарішвілі, І.В. Михайловський, М.М. Михеєнко, І.Л. Петрухін, М.А. Погорельський, М.М. Полянський, А.Л. Рівлін, Ф.М. Рудинський, І.Є. Фарбер, І.Я. Фойницький, І.О. Шумак, М.Є. Шумило та інші вчені. При цьому питання, які стосуються змісту засади рівності перед законом і судом, досі лишаються надзвичайно актуальними. З огляду на це, метою публікації є встановлення соціально-правової природи засади рівності, передбаченої ст. 10 КПК України.

Традиційно ідея рівності в науковій літературі пов'язувалася з ідеологією буржуазних революцій, із першими конституційними актами, які закріплювали гарантії свободи, рівності та братерства. Як виявляється, це є завершальним етапом формування системи основних юридичних гарантій, коли вони з правової ідеї перевтілюються в явище нормативно-правового порядку. Однак ідеологія рівності проходить такий же довгий шлях, як і правова ідеологія загалом.

Важко віднайти політико-правове вчення, яке так чи інакше не зачіпало б проблем рівності (або нерівності) учасників суспільних відносин. Так, для стародавнього світу притаманне визнання рівної підпорядкованості всіх людей божественному чи природному закону. Наприклад, у Стародавній Індії таким уважався закон Дхарми, у Стародавньому Китаї всі були рівними перед законом Дао (даосизм) або «божественними небесами» (моїзм).

У XVIII столітті до нашої ери під час царювання Хаммурапі, царя Вавилону, укладено законник, у якому закріплювалася різниця в покаранні залежно від соціального статусу правопорушника. За одне й те ж зазіхання на тілесну недоторканність особи могло призначатися різне покарання (залежно від соціального статусу потерпілого та нападника) [1, с. 49].

Стан давньоіндійського суспільства I сторіччя до нашої ери вдало характеризує такий пам'ятник права, як Закони Ману. Нерівність прав і обов'язків членів різних варн передбачала нерівність їх перед законом у питаннях відповідальності за вчинений злочин. Особливими привілеями щодо цього користувалися брахмани та кшатрії: «брахман чи кшатрій, який звів наклеп на нижчого, сплачував штраф. Шудрі, який очорнив будь-кого з вищої варни, відрізали язика. А якщо він намагався учити брахмана тому, яким чином слід виконувати покладені обов'язки, то йому в рота та до вух вливали киплячу олію» [1, с. 54]. Щодо сфери здійснення судочинства, то закони Ману також закріплювали нерівність серед членів суспільства того часу: «люди нижчих варн не можуть свідчити проти представників вищих. Свідчення рабів, родичів та дітей є ненадійними, тому краще на них не розраховувати. У разі розбіжностей між показаннями відмінного та гарного свідка перевага завжди мала віддаватися свідченням відмінного» [1, с. 55]. Отже, виокремлювався зв'язок між становищем особи та її спроможністю бути суб'єктом кримінального провадження.

У підручнику з історії античної Греції наводяться обґрунтування існування природної рівності між людьми, висловлені софістами: «за природою ми у всіх ставленнях є рівними, причому і варвари, і елліни. Доречно звернути увагу на те, що у всіх людей від природи потреби є однаковими» [2, с. 77].

Певні ідеї справедливого ставлення до людини, попри її можливий статус раба, можна виявити під час вивчення змісту Горгинської правди, яка діяла у V столітті до нашої ери на острові Крит. У документі зауважується, що у разі спору про раба суддям передбачалося враховувати таке: «якщо ж одна особа буде стверджувати, що вона є вільною, а інша – що перша є рабом, то нехай буде перевага за тією, яка наполягатиме на власній свободі» [1, с. 77].

У першому столітті до нашої ери імператор Август увів такий правовий інститут, як «об'єктивне зобов'язання», який стосувався тільки рабів. За своєю сутністю таке «зобов'язання» полягало в безумовній доведеності причетності раба до вчинення вбивства свого господаря, якщо під час вбивства він перебував у будинку останнього чи на достатній відстані, щоб почути крик про допомогу. Таким чином, у разі вбивства господаря будь-який раб, попри те, чи є він глухонімим, спав під час вбивства або перебував без свідомості, карався смертю за співучасть у вбивстві. В історії застосування «об'єктивного зобов'язання» відображено в прикладі, коли масово були покарані чотириста рабів за ненадання захисту своєму вбитому господарю

[1, с. 90]. Таке ставлення до рабів зумовлювалося їх привілеями до майна.

У давньоримському суспільстві не лише раби були позбавленими власних прав, а й жінки. Політична та цивільна повноправність була притаманна лише чоловікам, тоді як (згідно з вимогами римського законодавства) жінки не могли укладати угод, предметом яких були речі та гроші, внаслідок притаманної легковажності, а тим паче брати участь у політичному житті.

Судова влада у той час поділялася на суди, які здійснювали правосуддя з огляду на становий чинник. Так, члени вищого стану судилися імператором чи міським префектом. Чинownik мав привілей судитися своїм начальником. Особливий суд існував для рабів.

У своїй праці «Держава» Платон переконує, що досконала держава має виражатися через здатність кожного з її громадян робити свою справу. «Однак, – стверджує філософ, – коли ремісник чи хтось інший, як-от звичайний ділоць, піде вгору завдяки багатству, широким зв'язкам, силі або ще чомусь іншому і спробує перейти до стану воїнів або хтось із воїнів зробить спробу потрапити до членів ради чи до охоронців, не маючи на це жодних прав, тоді, я впевнений, така перестановка і втручання не у свою справу є глибокими для держави» [3, с. 45]. Таким чином, давньогрецький учений, виокремлюючи існування трьох громадських станів в ідеальній (за його розсудом) державі, допускав можливість переходу особи з одного стану в інший і категорично не припускав можливості цього завдяки використанню «багатства, широких зв'язків, сили, або ще чогось іншого». Отже, чи не вперше в історії як підстава існування нерівності в певному суспільстві виокремлюється можливість використання несправедливих способів досягнення тієї чи іншої соціально значущої мети. «Справедливість – це рівність, а не перевага», – вказує філософ, причому справедливість, на його думку, полягає у дотриманні рівності [4, с. 314].

Посилаючись на закони природи, обґрунтовувалися й дещо інші ідеї. Зокрема, Аристотель стверджував, що рабство встановлено природою. «Нерозвинені духовно варвари не придатні до державного життя. Їх мета – бути рабами в греків. Варвари, маючи могутнє тіло та слабкий розум, придатні тільки для фізичної праці», – уважав філософ [5, с. 45].

Варварами на той час уважалися й представники германських племен, у яких, як зауважує З.М. Черниловський, із зародженням феодальних відносин почали набувати чіткіших ознак вияви нерівності між особами, які належали до різних класів. Так, із часом неможливим став двобій між дворянином та селянином як засіб установлення істини під час суперечки. Перший бився на коні та з власною зброєю, останній – із палицею. Прикладом вияву нерівності є двобій між знатним франком Хундо та лісничим, який доніс королю про те, що Хундо полював у королівських лісах. Для з'ясування стосунків призначено поєдинок, на який замість себе знатний франк виставив професійного бійця-«чемпіона» [1, с. 131].

Таким чином, визнання рівності всіх перед божественним чи природним законом у стародавньому світі супроводжувалося прямим установленням нерівності між людьми.

Цікавою є гіпотеза щодо підстав рівності, висловлена Й.А. Маковельским у роботі «Досократики». Автор вважає, що Сократ, Аристотель, Платон та піфагорійці у своїх працях обґрунтовували не лише соціально-правову, а й математичну природу рівності. Саме математичним шляхом доводилося, що будь-яке соціальне явище можна виразити завдяки числу. Так, справедливість, за розсудом філософів, виражалася цифрою «4». Обґрунтовувалося це тим, що саме «4» – перше більше число, яке одержується завдяки перемноженню числа «2» на самого себе, а сутність математичної справедливості полягає у результаті (збільшенні, прогресі), який настає через звернення одного рівного числа до іншого (також рівного) шляхом

їх перемноження, при цьому в результаті множення «1» на «1» більше число не утворювалося [6, с. 16].

Значний вплив на розвиток теорії рівності мала релігія. Так, християнство, яке виникло на початку нашої ери на території Римської імперії, виступало з проповіданням ідей загальної рівності та свободи між людьми. Один із найвизначніших та найвпливовіших мислителів всесвітньої історії Ф. Аквінський уважав, що «вдосконалення всесвіту вимагає, щоб в усіх речах була присутня нерівність, щоб удосконалення відбувалося на всіх рівнях існування суспільства» [7, с. 113].

В епоху Відродження вирішення проблеми рівності набуло неабиякого значення. Тоді, зокрема, вважалося, що ніхто не повинен мати жодних переваг над іншими та що всі верстви населення є однаковими. Ці ідеї пропагував М. Лютер в умовах Реформації. Вольтер також уважав, що найбажанішим є стан, коли свобода особи забезпечується рівністю: «Бути вільним і щоб тебе оточували рівні – таким є справжнє життя людини» [8, с. 6].

Ж.Ж. Руссо у своїй роботі «Роздуми про походження та основи нерівності» підкреслював, що свобода взагалі не може існувати без рівності. Учений розрізняв природну (фізичну) та моральну (політичну) нерівності. Перша нерівність є похідною від віку, стану здоров'я, фізичного розвитку, розумових та особистих здібностей, друга – від договору, укладеного між людьми. Вона виникає тоді, коли «одні користуються, на відміну від інших, певними перевагами через здобутий авторитет та могутність, завдяки яким вони й підпорядковують собі слабших» [9, с. 41].

Аналіз роботи Ч. Беккарія «Про злочини та покарання» дає змогу встановити вкрай негативне ставлення автора до тих положень нормативних приписів, якими передбачалися різні види покарання за вчинення одних і тих же злочинів залежно від майнового стану особи-правопорушника. Засуджуючи будь-які привілеї, вчений категорично заявляв, що там, де представники верхівки суспільства відбуваються дрібницями, а прості люди несуть весь тягар суворих покарань, «руйнуються всі поняття про справедливість, місце якої посідає право сильнішого» [10, с. 17]. Учений наголошував на потребі усунення бідності та поступовому зрівнянні всіх громадян, на необхідності прийняття мудрих законів та забезпечення рівності всіх перед ними.

Ці гуманні ідеї були підхоплені Ш. Монтеск'є, який зазначав, що люди народжуються рівними, але надалі втрачають цей стан через те, що суспільство його відбирає. Учений уважав, що цей стан можна повернути завдяки мудрим законам [9, с. 13].

Найпершим історичним документом, який започаткував закріплення ідей рівності перед законом і судом у країнах Європи, стала Велика хартія вольностей, ухвалена в 1215 році. 39-та стаття хартії закріплює, що покарання має застосовуватися щодо вільних підданих на підставі законного вироку суду рівних (перів) та за законом країни.

Шлях розвитку ідей рівноправ'я на території України також знайшов своє відображення в пам'ятках історії. Так, студіювання договору між київським князем Ігорем і візантійським імператором (945 р.) дало змогу встановити факт різного ставлення до покарання за одні й ті ж злочини, вчинені заможною та бідною людиною: «коли той, хто вчинив убивство, втече, а він є заможним, то хай родичі вбитого візьмуть його маєток. Якщо ж той, хто вчинив убивство, є бідним і втече, то його слід шукати, доки не виявлять, а після цього вбити» [11, с. 23].

Завдяки аналізу положень Руської правди можна встановити, що покарання у вигляді штрафу за вчинення вбивства призначалося з обов'язковим урахуванням соціального стану потерпілого, залежно від цього сума штрафу коливалася від 5 до 80 гривень [12, с. 28–29].

У Російській Імперії, де кріпосне право проіснувало до 1861 року, нерівність людей простежувалась у питан-

нях доступності до правосуддя. Так, до середини XIX століття суд був організований за становим принципом, тобто окремо для дворян, міщан та селян. При цьому судові функції виконували не лише суди, а й представники місцевої адміністрації та поліції [13, с. 196].

У літературі з історії кримінального процесу зауважується, що станова юстиція в Російській імперії була започаткована ще Петром I та розвинута Катериною II. Так, за документами того часу в 1775 році функціонували суди для дворян, магістрат чи ратуша – для городян, нижня розправа – для селян [14, с. 108]. Щодо цього В.К. Слущевський зауважував: «Суди, в основу діяльності яких покладено належність до певного стану, доволі часто діють свавільно, не узгоджено та в інтересах відповідного стану, через що вони не можуть розвинути ні єдності у власних діях, ні безпристрасності – необхідних умов діяльності суду» [15, с. 95].

Судові статuti 1864 року кардинально змінили зміст кримінально-процесуальної діяльності в Російській імперії, до складу якої входили й території сучасної України. Уперше введено всестанові та мирові суди, інститут присяжних, запроваджено адвокатуру та реорганізовано прокуратуру [16, с. 429–433]. Уведення в судочинство демократичних засад було необхідним для «відтворення суду шкорого, правого, справедливого та рівного для всіх підданих, завдяки якому судова влада посіла б належне місце серед інших, при цьому отримавши належну самостійність та забезпечивши повагу до закону, без чого не є можливим нормальний розвиток суспільства» [17, с. 28]. Таким чином, урегулювання питань, пов'язаних із рівноправ'ям, вирішувалося під обов'язковим впливом законодавчих приписів.

Нині порядок кримінального провадження на території України визначається кримінальним процесуальним законодавством (ст. 1 КПК України). При цьому в ч. 2 ст. 1 КПК України передбачено, що це законодавство складається з відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Кодексу та інших законів України. Лише відповідними законодавчими положеннями можуть визначатися випадки та підстави обмеження прав особи у сфері кримінального судочинства, зважаючи на необхідність дотримання рівності всіх перед законом і судом.

І.В. Тиричев зазначав, що сутність рівності в кримінальному провадженні має свій вияв у тому, що «ні майнове чи посадове становище, ні расова та національна належність, ні освіта, ні мова, ні ставлення до релігії, ні місце проживання, ні переконання чи належність до громадських об'єднань або політичних партій, ні інші обставини не утворюють жодних привілеїв чи підстав для дискримінації жодної особи, яка бере участь у провадженні. Норми закону на жодному етапі судочинства не повинні ставити правовий статус громадянина в залежність від указаних ознак» [18, с. 124]. Однак перераховані обставини можуть впливати на перебіг розслідування та прийняття певних процесуальних рішень під час здійснення кримінального провадження, для чого достатньо проаналізувати положення:

– ст. 178 КПК України, в якій передбачено враховувати такі обставини під час обрання запобіжного заходу, як міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання, наявність постійного місця роботи або навчання, майновий стан;

– ст. 480 КПК України, де закріплюється коло осіб, щодо яких застосовується особливий порядок кримінального провадження, який стосується: народних депутатів України, суддів, народних засідателів, кандидатів у Президенти України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови Рахункової палати, його першого заступника, заступника, головного контролера та секретаря Рахункової палати, депутатів місцевих рад, адвокатів, Генерального прокурора України, його заступників;

– ст. 498 КПК України, в якій зауважується, що кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, передбачених Законом України «Про кримінальну відповідальність», здійснюється внаслідок вчинення особою, яка після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Законом України «Про кримінальну відповідальність».

Зважаючи на викладене, можна зробити такі висновки. Ідея рівності в науковій літературі традиційно пов'язувалася з ідеологією буржуазних революцій, водночас її формування відбувалося ще в часи стародавнього світу. У сфері кримінального судочинства певні

переваги одних осіб над іншими зумовлювалися через соціальний статус, походження, майновий стан, обійману посаду, стать, вік, стан здоров'я тощо. Наслідком неоднакового ставлення були певні переваги, отримані одними особами над іншими, як-от більш м'яке покарання, мінімальні обмеження прав, покращений режим очікування судового рішення, додаткові гарантії від застосування примусу. Юридичною наукою не визнаються порушеннями рівноправ'я випадки, коли особі надаються певні переваги через її вік, стать чи стан здоров'я. Будь-які особливості кримінального провадження, які не зумовлені усуненням юридичної чи фактичної нерівності в можливостях для особи або групи осіб, мають ознаки дискримінації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. Москва : Юристь, 2002. 576 с.
2. Античная Греция: Проблемы развития полиса. / Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, А.И. Павловская и др. Москва : Наука, 1983. Т. 1. 808 с.
3. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Відп. Ред. С. Головатий, Київ : Книги для бізнесу, 2008. 992 с.
4. Платон. Сочинения : в 3 т. : / общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса]. Москва : Мысль, 1968. Т. 1. 621 с.
5. Аристотель. Политика: в 4 т. Москва : Мысль, 1972, Т. 3. 550 с.
6. Маковельский А. Досократики. Казань : Изд-во Голубева, 1919. Ч. 3. 211 с.
7. История политических и правовых учений. Учебник для вузов / общ. ред. В.С. Нерсесянца. Москва : Норма, 2000. 352 с.
8. Вольтер Франсуа Мари. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / ред. А. Герцензон. Москва : Госюриздат, 1956. 338 с.
9. Герцензон А.А. Уголовно-правовая теория Жана Поля Марата. Москва : Госюриздат, 1956. 247 с.
10. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / перевод М.М. Исаева. Москва : Политическое издательство НКЮ СССР, 1939. 464 с.
11. Договір київського князя Ігоря з візантійським імператором (945 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів* / ред. В.Д. Гончаренко. К: Ін Юре, 2003. 800 с.
12. Руська Правда (Просторова редакція). / ред. В.Д. Гончаренка. Ін Юре, 2003. 800 с.
13. История государства и права СССР: учебник. / ред. О.И. Чистяков, И.Д. Мартысевич. Москва : Изд-во МГУ, 1985. Ч. 1. 280 с.
14. Уголовное судопроизводство: пособие к Лекциям Н.Н. Розина. Второе издание измененное и дополненное. Санкт-Петербург : Издание юридического книжного склада «Право», 1914. 548 с.
15. Случевский В.К Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство-судопроизводство. Санкт-Петербург : тип. М.М. Стасюлевича. 1895. 792 с.
16. Устав уголовного судопроизводства от 20 ноября 1864 г. История государства и права: сб. документов. Москва : 1968. Ч. 1. С. 429–433
17. Указ Правительствующему сенату императора Александра II от 20 ноября 1864 г. Российское законодательство X–XX веков. Т. 8. С. 28.
18. Тыричев И.В. Равенство прав человека и гражданина перед законом и судом: учебник / ов. ред. П.А. Лупинская. Москва : Юристь, 2003. 797 с.